

Өдгä цагин хальмг түүкин тускар

Эндр бэр мана барт гарен гурви элэд түүк (новсть) бāāнā. Эннь— Төрскāн харсгч дāāнā өмн барлгден Эрнджāнā Константинā «Дууч шар», Нармин Морхаджин «Сандж», шин бичгджāх түүк Балакан Алексейин «Булгън». Мана келнд бичгден роман гидж ода бийнь уга, элэд кемджātā жанрас гурвхи зокъял бāāsнд бāāхтāвдн гидж бахтдг зөв манд уга. Угата-баян тоолл уга, бāā-гāрн байн болад, түрүн диг-ашинь хāлāй.

«Дууч шар хөөч» шинās яегден, хальмг келār гарчана. Ташр деерāн өрс келнд орчулгден, удл уга өрс умшачирт, Союзин оln келн улст күрх гидж ицдж болхмн. «Сандж», «Теегин герлин» 2-дгч №-г хасгддж барлгден, урднь умшад маргчкен улсин тодлврт серггден бāāнā. Балакаевин «Булгън» гидг түүкин негдгч бөлгн барлгден бāāнā, болвчн эн элād тасрха—төгсх утхта, делгрнбгъу ич тасрха, тегād эн «Булгъна» тус-умшачрин тоолврн дигнь бас күцц болхнь лавта.

Өдгä цагин хальмг түүк хāлāl-гънг Балакан Алексейин «Булгънар» эклий.

Ямаран чигн зокъялнг шүүдж-шалгъхин кергт ним нег цөөкн төр хагълх кергтā.

1. Зокъялин келн ямаран болд-гинь шиндлжлх.

2. Түүнā (зокъялин) композиц (тосхлт) ямаран болсинь хāлāх.

3. Түүнā утхнь юн болджахинь делгх.

4. Хамгин сүүлднь, зокъялин чинрнь, олдн өгчāх сургъмджнь ямаран болдж гарсинь онц темдглх.

«Хальмг үннā» 148-дгч №-т (1945 жилин июль сарин 27-д) Корсункин Цернā бичен «Булгън Мандж хойр» гидг ик статья гарч ирлā. Автор эн статьядан «зөвār зүт-кātā произведень» гидж эн түүкин тускар келдж. Цернā ингдж темд-глснь орта гидж келхмн. Статьян автор кесг-кесг үүрмг эндүс олдж темдгддж. Эн темдглснāsнь негинь чигн бурушадж болшго. мел цугъар чик, зуг ним шиндлалгънг бас таа-сдж болшго. Эн төрин тускар күүн-двр эклий.

Балакаев Алексей эклдж бичджāх күн. «Булгън»—барт гарен түрүн түүкнь. Эн түүкд хойр ик төр хāлā-гдджāнā: негнь—олнд цергллгънā төр, хойрдгчнь—гер-бүлин төр. Ним хойр ик төр хагълх даалгъвр бийдāн авсн бичāчд, мана хāлāцār болхла, шалгъач Корсункин Церн онгāн элādār өгх зөвтā билā. «Шүдмүдārн цās гидж инāчкād» гисн хаджгър.

Церн, тана бичснтн зөвтā. Зуг түү-нās үлү үүрмг юм хāāхлā, «шүддүд» бас хаджгър, чик бичлгънā зокалар болхла, «шүдн» гисн бāāлгънā нер-нās оln то «шүдд» гидж бүрдмн, зуг «шуддүд» биш. Тинм тоотинь хāāхлā, нань чигн кесг хаджгър ол-дх. Үлгүрлхд, «нблнь эврāн мати-гъāн, суусн орман хārү унад» гидж 166-дгч халхд бāāнā.

Бүдүн күүнā көл мөөрсн биш, матишгонь ил, өвдгārн нугърсн бо-лх. «Дакдж көвүгъāн нүүнд бичā хайтн» гидж Булгън Манджд келнā (169-дгч халх). «Нарнд шатен зес чирātā» улс чигн харгъна. Испания тоомерта үүлдāч Долоресс Ибаррурин неринь «Долоресса гидж бас сольдж болшго. Эн иим спискиг утхад йов-хла. делм биш, алд чигн болх биз? Зүткād керг уга, эн тоотнь дегтрин чинр багърулджана. Болсн бийнь, учр мел ганцхн үүнд биш.

Юмна түрүнд, Балакаевин түрүн түүк мел му, модн келār бичгддж гидж кен чигн умшсн күн келдж чадшго.

Эн тустан нег цөөкн бадг буу-лгъдж авад, теднār үлгүр кедж шин-дклий.

Сулдхврар хāрдж йовх Манджин тускар ингдж келгдджāнā: «Пасса-жирск поезд тесдж күлāдж чадшго болад, Мандж түрүн харгъсн товарн (ацана) поездин платформ деер суугъад гарв. Паровозин өткн Хар утан паанцглад, хāмр-амар орад йов-на. Ташр деернь нүүрснā үүрмг хог-бог гиджг, өвр, нүдār хурлздж кег-

дād, эргндāн гāāххд харш болад йов-на. Тер бийнь Мандж доран суудж чадад. ик-икār ховдгар киигтāн авад, шилоткан гартан бārчкād, бай-рдлж хāāкрв:

— Төрсн газрм, мөндвч!... Халь-мгин теегм, сāн бāāнч!...—Манджин хāāкрсн хāāкрлгън поездин шууган-ла негддж, бийднь арā сонгсгдв». Хāрд удан йовад, хāрдж йовх күүнā тускар ингдж келснь чик. Мана кен-модн чигн, байрар дүүрнбг чеджтā, төрсн газран теврād үемс седклтā-гъār, нутгтан, ээдж-аавдан күрхār адгъсн болх. Бичāчин бичсн умшачин үзсн хойр харгъхла йир зокаста. Ун бичхлā тегād эн хойр зүүл харгъ-дг зөвтā. «Би бас тинглāв, нег цагт нанд бас тинм байр-учрла, бичāч мнин сансн, медсн, дамшсн тоотла харгъулад келдж» гидж умшач сан-хла, бичāч орчинь оln āмтнā нүдār үзнā гидгнь тер.

«Нүүрснā утаг цецгāсин үнр дардж канькнад, Манджд кесг оln тоолврмуд санулв. Нег алг керā пое-здин ардас удан көөлдād нисдж йо-вад, толгъан кецүр эргād, геедрдж одв. Холд ик хар гāрд делād, нег ор-мдан эргджāгъād, генткн шивсн ша-вр мет газрур киисв». Иим зургуд мана теегār оln болна. тер хамгинь тодлад, түүкдāн орм-ормарнь орулснь бас чик болджана. Уг хаалгъд йовад, гарсн-төрсн газран сонгсмедж гāāхдж йовх күн эн тоотиг тодлго бāāшго.

Талдан нег өвārц үлгүр—диалог (хойр күүнā күр) авад хāлāй. Аль-вдлжāгъад, бальчгта нүкн дотр оч

туссн бичкн көвүн Элвг, Булгън хой-рин күүндāн иим:

— Кенā көвүмч? — гидж, шаврт будгден шалвриннь шунгъргъинь цандгин усар угъан бāādж, Булгън сурв.

— Бааджан көвүмб—гидж, көвүм бальчгта гариннь нургъар гоодж-джасн нульмсан арчв.

— Бааджанчн нерн кемб?

— Бааджа...

— Эк бāāнү?

— Уга. Кооку ээдж бāāнā.

— Неричн кемб?

— Элвг.

— Герчн альд бāāнā?

— Тер бāāнā, — гидж көвүм тедүкнд бāāsн, терзнь көк хаагъул-та, модн гер тал заав.

— Не, йовий!

Дөнтā көвүн келн, түүнā «медрл» эн күүндврās сāāхн илār медгднā. Тингчкād автор мел «нүцкн» диалог өгчāхш: орминь олад, кергтā, олмгъа цāāлгъвр бас өгнā. «Бааджан көвүмб» — гидж, көвүн бальчгта гариннь нургъар гооджджасн нульмсан арчв — гисн бас учрта. Эн цөөкн немр үгārн бальчгт унсн көвүн āāгъад уульджасинь, көвүнā келсн үг да-хулн, темдгджāнā. Кен чигн умшсн күүнд түүкин гол образмуд Мандж, Булгън, Олзāt, Шакка темдгтā кевār тодлгднā. Тегād эн деер келгдсн хам-гиг авторин зөвār элād күпāнбгъуо гидж темдглх кергтā.

(Цаарандкнь 4-ч халхд).

Өдгә цагин хальмг түүкин тускар

(Цаарандкнь).

1941 джил Төрскән харсгч дääнд оден сургьулин багш Мандж 1943 джилин хаврар (зунар?) шавта хәрдж ирнә. Энькр гергнь — Кермән — хортна гарар алгден, кенз көвүнь шаньд асрулгджах, гериннь үүднь хадата — ним күчр йовдлар түүк эклнә. Дәәнә цагин түрү үзджәх колхоздан дөнъ болад көдләд, түүнә хөөннь багшар көдләд бәәджәгбәд, Мандж, Булгын гидг му үздж өсен күүкилә ханьцад, джиргьлтә бәәджәгбәд, гундита кевәр поезд дор тусдж, хойр көләсн хагьцна. Эмнүлджәх газруринь ирен Булгьларн харгьсинь үзүләд, түүкин негдгч аньг төгөнә.

Давхр-давхр му үсен Мандж негдгч багин мондж болдж үлднә. Цааранднь, 1944 джиләс авн, Сибирт тусад, эн күн деернь ямаран күчр йовдл үзхнь медгдхш; тер тускинь умшачнр таагьад сууцхана: эсклә Булгьна күзүнд шин ацан болхий, аль мондж, өнчн улсин шаньгьа герт оч асрулгдхмб? — гих ухан орна.

Сән гих юм эс үсен Булгьна «килицнь» күцәд уга гигьад деернь нег муульта йовдл немхәр, эн Мандж төгәлә харгьсөмб?

Мандж Булгын хойр зовляндан даргддж далжргддж. олд ончта, ум-

шачнрт үлгүр болм үүлдврән кезә эклхмб?

Эдү мет сурврмуд түүк умшен кен чиги күүнә уханд ордг болх.

Альк нег зокьял, түүк шишлнь бийднь зокаста кев-янзта болх зөвтә. Зокьялын аньг болгын орман олдж ордг, аньгень хооридан холвата, ниинддж ирдг йоста. Эди кемджатә (пропорцта) болдг юмн. Ахрар келхд, зокьял — кевлүн янзта болдг. Эн зоккал эвдхлә, зокьял, кедү сән, ури келәр бичгден болвчн, муугьар уйчкен, зүг сән эдтә хувцн мет болна; тиим хувци уйдларн татлден, өрчнь буру зөрүлгддг, ханцнь хаджгьр тусен, углардан чикәр эс сууен, өмсх күүнд эс таасгдг хувци болдж гардг биший.

Ахрар келхд, зокьялын дотрк чирләнн газак кев-янзнь ниинддж ирхлә, сәәхи тосхлтта болхла (композицнь эвтә болхла), автор көбсән күндж, күндән күрч гидж келдж болхмн.

Эн халхарнь шиндлхлә, «Булгь-ниг» сән тосхлтта нәәрүлггын гидж нерәддж болшго.

Үлгүр авад хәләй.

«Булгьна» негдгч аньгин хүвднь Мандж хәрдж йовна. Адгьад хурдлдж йовх поездиг улм шулудулар седәд йовна. Көвүгьән санна, әмни иныг Кермәгьән санна, терүн-

лә түрүн әкид ягьдж таньлдсан тодлвртан бөсхна. Эн тоотан ухала йовтл поезд Хәдрхнә хойрдгч вокзалд ирдж зогена. Эн хамг күңц биш хойр халх эзнә.

Дарук тасрхань (хойрдгчнь) нигдж эклнә: «Булгьниг ик сәәхид тоолдж болшго билә. Төргг, хавтха чирәтә, котхр товч хамрта, галгр хар нүдта»... нань чиги тергүти.

Дән чиги уга, дәәнәс хәрдж йовх Мандж чиги уга. Ганцхи Булгын. Түүнә зүсен-зүүл зовлннь. Ямаран учрар 1943 джилә йовдлае хәрү хәрәд, Булгьна бичкидк цаг үзүлджәхнь медгдхш. Булгьниг арви дола күрәд, му үүлтә зовлнньтагьинь хайчкад, автор дәки Манджур күрч ирнә.

Гурвдгч тасрхаднь Мандж Хәдрхнәс Сәәни Әки тал, ацана поездәр хәрдж йовна. Эн тасрха кемджәгьәри болхла ик, түрүнк хойрларн әдл. Мандж эн тасрхад кесг керг күңдәкниә: тег гәәхнә, Хар у с н а деед әкид бәәх 3-ч разьездд ирдж бууна, разьезд деер «хар улан чирәтә баахи күүкилә» таньлад (Кермә Элвг хойран мартчкен болдг шиниджтә). «нүдәри дууден дуудврт ардаснь дахад», керг угагьар де-журкур ордж ирнә, «күүкнә гаринь чаньгьар атхад» (мууха килицв!), күүки «ардаснь гәәхджәхиг» «нүднәиннь булньгар үзәд йовна». Болв эн невчк альвлсан мартчкад, тасрхан чилгчд Мандж «киреләд доскар(?) хадата герән үзкәд, «зүркинь кирд гигьад», «дорк орман чидлнь

чилдж кииснә».

Эн негдгч гурвдгч хойр тасрхан хоорнд орен Булгьна туск хойрдгч тасрха цагьан сүргт йовх хар сетрә мет йилгьрәд, ирлицж өглго үлднә.

Дөрвдгч хүвднь Шакка эмги күн амь болмар гентки хүврдж одна Хальмгин ами зокьялд (фольклорт) «зес хоньшарта, зеер-гоор шилвтә зегд-гогьд эмги» гидг буми әмтнә дәәснә образ бәәдмн. Зес хоньшарта (зәрм туульсар — болд хоньшарта) эмги бәрдж авсан, болд (зес) хоньшаран алдделм шургьулчкад, цу-синь шимәд бәәдгәр үзүлгдмн. Эн Шакка эмги умшачнрт зес хоньшартла дүньгцүлгднә.

Болв Балакаев эн эмгиг ясад, зес хоньшаринь авч хаяд, медмджән угагьар өр өвч делкән цагьан өвгнд төхрана.

Хөр шаху джилд Булгьниг нохала дүньгцүләд дасчкен Шакка гентки «өми герә күүкиг әлкиәс гарелла әдл санджана».

Ним хүврлгьинг орта, учрта йовдл гидж кен чиги күн иткшго. Эсклә Шакка му күн биш бәәсн болх, урднь чиги Булгьнд дурта, зүг тер дурн-седклән нуудг бәәсн; эсклә Шакка көгшрәд, чидлнь чилсән медәд, Булгьнар бийән асрулхар зугьудад, худлахар джөөлн нүдәр эн күүкнүр хәләсн; зүг эн хойр бодврин альклань чиги түүк ниинд-джәхш. Ним йовдлг реализмәс цухрлгьн гидж нерәддмн.

НИЧГҘ Төлә.

(Цааранднь барлгдхмн).